

Magyarország etnikai földrajza és a recens etnikai térfolyamatok vizsgálata a szomszédos országokban

zárójelentés a K 49567 sz. OTKA kutatásról

1. Magyarország etnikai földrajza

Kárpát-medencei etnikai térképsorozatunk legújabb (nyolcadik) tagja is az etnikai térszerkezetnek az elmúlt fél évezredben lezajlott átalakulását és jelen állapotát kíséri meg felvázolni etnikai térképek és egy táblázat segítségével, ezúttal Magyarország mai területére vonatkozólag.

Adatbázis, ábrázolási módszerek

A két lapból álló kiadványunk címdoldalain Magyarország mai területének 1941-re és 2001-re vonatkozó, etnikai (2001) és anyanyelvi (1941) adatokon nyugvó térképeit mutatjuk be. A térképeken népességarányos kördiagramok révén a főbb etnikumok térbeli eloszlását és az aktuális közigazgatási beosztást kísérhetjük figyelemmel. A települések nevének megírásánál a címdoldalokon első helyen a mindenkori hivatalos, magyar nevet, majd ez alatt minden vegyes etnikumú településnél, mindkét időpontban a helyileg fontos kisebbségi nevet tüntettük fel. A hátoldali kis térképeken a jobb tájékozódás érdekében csupán a városok, mezővárosok, fontosabb várak (1495, 1715, 1784), megye-, járási székhelyek, megyei és járási jogú városok, kistérségi központok (1880 – 2001) neveit tüntettük fel korabeli hivatalos formájukban. A címdalalon szereplő térképeken 2001-ben a népszámlálás nemzetiségi adatait, 1941-ben az akkor magyar népszámlálás anyanyelvi adatait ábrázoltuk. A térképek hátoldalain lévő kilenc melléktérkép Magyarország mai területének 1495, 1715, 1784, 1880, 1910, 1930, 1941, 1990 és 2001-beli nyelvi-etnikai térszerkezetét, a táblázat pedig a főbb etnikumok lélekszámának, arányának 1495–2001 közötti változását tárja fel. A melléktérképeknél és a táblázatnál az 1850 előtti időszakban itt élt népesség "etnikai–nyelvi–származási" megoszlására vonatkozó adatai — a teljes körű, etnikai információt is gyűjtő népszámlálások hiánya miatt — nagyon eltérő jellegűnek és bizonytalanoknak minősíthetők. Az 1495-ös magyar királyi adóösszesítés időpontjában a vizsgált terület lakott részén, a mai települések jelenlegi közigazgatási területén élt népesség valószínűsíthető abszolút vagy relatív "etnikai" többségére az adott forrásokban az egyes településekre vonatkozó direkt "etnikai jellegű" utalások, többnyire az adófizetők nevének és a földrajzi nevek nyelvészeti elemzése alapján vonhattunk le következtetéseket. A lakott területeket, létező településeket 1495-ben Csánki, D. (1894), Engel P. (2001) [1], 1784-ben Neu, J. (1782–84) [2] alapján határoztuk meg. A 18. sz. végére vonatkozólag az egyes települések etnikai többségét elsősorban településtörténeti és vármegye monográfiák, migrációtörténeti művek [3], továbbá Nagy L. (1828), Fényes E. (1839–43) [4] alapján ábrázoltuk. Az 1880–1990 közötti időpontokban a népszámlálások anyanyelvi, 2001-ben nemzetiségi adatait tüntettük fel. A méretarányból eredő korlátozott ábrázolási lehetőségek miatt a települések mai területén élt népesség abszolút vagy relatív etnikai többségét bemutató egyszerű felületi ábrázolási módszert alkalmaztuk, mely sajnálatos módon el kellett, hogy tekintsen az etnikai keveredés településen belüli bemutatásától. A térképsorozat minden időpontban csupán az egyes forrásokban feltüntetett települések lakott részén ábrázolja az etnikai (abszolút vagy relatív) többséget. Az egyéb, lakatlan illetve állandó település nélküli területeket ennek megfelelően fehér folt fedi.

Az etnikai térszerkezet a 15–16. század fordulóján

Az 1495-ös Ernuszt Zsigmond királyi kincstartó által készített adóösszeírást [5] feldolgozó Kubinyi A. (1996) [6] adatai alapján úgy számítjuk, hogy Magyarország mai területén 1.030.000 lakos élhetett, 11,1 fő/km²-nyi népsűrűségben. Legsűrűbben a Budát és Visegrádot is magában foglaló Pilis (35,7 fő/km²), valamint Baranya és Tolna vármegyéket (25–21 fő/km²) lakták, míg az alföldi megyéknek km²-enként tíznél is kevesebb lakója lehetett. Települési szintű kutatásaink összegzése alapján úgy véljük, hogy a több mint egymilliónyi népesség 96%-a számított magyarnak, 1,9%-a a végleges elmagyarosodás közelébe került jásznak és kunnak, 1,6%-a németnek, 0,5%-on pedig a szerb menekültek, szlavón, szlovén és vallon szórványok osztoztak. A jelenlegi államterületen élt egymilliónyi magyar több mint harmada a legsűrűbb településhálózattal rendelkező Dunántúl déli felében élt. Főként Kubinyi András számításai alapján legtöbb magyar a magyar–német lakosságú Budán (13.500 fő), Pesten és a csaknem teljesen magyar Szegeden (9.500–9.500 fő) élhetett. 4–5 ezer körüli népességet feltételezhetünk Egerben és Gyöngyösön, 1–2 ezer közöttit Miskolcon, Debrecenben, Gyulán, Mezőtúron, Cegléden, Esztergomban, Pápán [7].

A németek túlnyomó többsége szabad királyi városokban, mezővárosokban élt. A városi németiség Sopronban, Kőszegen, Szentgotthárdon, Nagymaroson és Vácott a lakosság többségét képviselte, de Budán, Pesten, Visegrádon és Óváron számuk elmaradt a magyarokétól. A 14–15. században a lendületesen terjeszkedő német etnikai tér keleti határa már átlépte a mai osztrák–magyar államhatárt. 1495-ben a Mosoni-síkság településeinek többsége, a Sopron környéki, Alsó-Pinka völgyi és egyes Rába-völgyi falvak lakosságában a német volt a meghatározó elem [8].

A 14 ezer főnyi kunok rendkívül gyér népsűrűségű, autonómiával rendelkező településterülete a mai Kiskunságban (Halas-, Kara/Mizse-, Kecskemét-szék), Nagykunságban (Kolbaz-szék) és Fejér vármegyében (Hantos-szék) volt fellelhető [9]. A 8 ezer fős jász népesség magyarokkal vegyesen élt a mai Jászság területén, ahol a 15. században létrejött autonóm székük központja Berény volt [10].

A szerb menekültek csupán az 1440 után, a Csepel-szigeten általuk alapított Kiskeviben (Ráckeven) alkottak többséget, melynek népességszáma ekkor elérhette a kétezer főt [11]. A Dráva mellékén, Sellyétől nyugatra két tucat kicsiny faluban még „tónak”, szlavónnak nevezett katolikus délszlávokat lehetett feltételezni, akik később horvát tudatúvá váltak. Szentgotthárdtól délre szintén „tónak” nevezett (szlovén) lakosság 8–9 apró faluban alkothatott többséget. Az újlatin nyelvű vallonok az Eger-völgyében (Kis- és Nagytálya) etnikai különállásukat a 16. század elejéig tudták megőrizni [12].

Az 1500 és 1711 közötti időszak

A mai magyar államterület déli és középső részeit 1541 és 1566 között elfoglaló oszmán–török hadak elől a magyar lakosság több hullámban menekült a királyi és erdélyi magyar fennhatóságú területek felé. A helyben maradt magyarok is igyekeztek ideiglenesen, vagy tartósan a nagyobb biztonságot jelentő földrajzi környezet közelébe (pl. Sárköz, Dunamellék, Tisza mellék, Sárrét) illetve a nagyobb városokba, mezővárosokba húzódni. A 16. században a török fennhatóságú terület legnagyobb városa (7 – 8 ezer lakossal) Buda, Szeged, Kecskemét és Tolna volt [13]. A legfontosabb városok, erődök egyre inkább elvesztették korábbi magyar jellegüket és balkáni etnikai tarkaságú, muzulmán vallású bosnyák, török, ortodox vallású szerb, cigány, református magyar és zsidó népességűvé váltak [14].

Főként a 16. század első felében az Adria és a Dráva közötti területen a török pusztítások, majd a tartós hódítás eredményeként tömegessé vált a horvát, szlavón népesség nyugat és észak felé menekülése Vas, Sopron és Moson megyék határháborúiban elpusztult, csaknem elnéptelenedett területeire [15]. Az elpusztult, elmenekült, vagy rabszolgaként elhurcolt magyar lakosság helyét a mai ország területének déli részein a 16. században alapvetően szerbek foglalták el.

A királyi Magyarország 1598. évi házösszeírásának eredményeit is feldolgozó forrásokra [16] és számításainkra alapozva feltételezhetjük, hogy 1495 és 1598 között a mai ország területének népessége 1 millióról 720 ezerre, népsűrűsége (fő/km²) 11,1-ről 7,3-ra csökkent. A tizenötéves háború (1593–1606) sok helyen teljesen szétmorzsolta a középkori magyar településhálózat maradványait. Az elnéptelenedett, főként dunántúli területekre délről újabb szerb telepes hullámok érkeztek, melyek eredményeként a 17. században Tolna és Fejér megyék lakosságának fele már szerb volt és Buda környékén is számos szerb település volt fellelhető [17]. A mai országterület Habsburg fennhatóság alatt álló részein a harmincéves háború (1619–1648), az 1663–1664. évi törökellenes harcok, a hódoltsági részein a törököket elűző, felszabadító háború (1684–1699) eseményei pusztították a magyar lakosságot.

A hódoltsági területeket jórészt elnéptelentető, felszabadító háborúk a Száva–Duna vonalát átlépő, ellentétes irányú, tömeges muzulmán és keresztény (délszláv) kényszmigrációkat eredményeztek. Az oszmán hadsereggel a muzulmán (pl. bosnyák, török) népesség szinte teljes egésze is távozott, míg a Balkánról a törökök bosszúja elől több hullámban délszlávok tömegei érkeztek többek között az ország mai területére is. A ferencesek vezetésével Dalmácia északi részéről és Kelet-Hercegovinából a (dalmatának is nevezett) bunyevácok az 1620-as évektől kezdve több hullámban, de főként 1683–1687 között Likába, Szlavóniába, Bácskába és a Duna mellékére menekültek [18]. Hasonló időszakban, főként a 17. sz. derekától kezdve árasztották el a Dráva és Száva közét, majd települtek tovább Baranyába, Bácskába, főleg a Duna és Dráva közelébe (pl. Mohács, Hercegszántó, Kásád) a „sokácnak” nevezett katolikus boszniai horvátok [19].

A 17. században Nagykanizsa elnéptelenedett környékére és Somogy nyugati felébe Rába-vidéki szlovének és főleg Kanizsa és Sziget felszabadulása (1690) után Mura-, Dráva menti horvátok is települtek [20].

A török kiűzésével a hazai szerbség sokat veszített korábbi súlyából, melyet az 1690. évi nagyméretű, balkáni menekülthullámuk állított némileg helyre. A beözönlött, egyházi kiváltságokkal ellátott szerb tömeg főként a Délvidéken és a Buda–Eszék közötti, kelet-dunántúli területen szóródott szét, míg Csarnojevics pátriárka és kísérete Szentendrén és környékén települt le.

A 17. sz. végén, a csatazaj elülte után szinte azonnal mozgásba lendült az ország népe, mely spontán vándorlásokban és szervezett földesúri telepítésekben nyilvánult meg. A magyar lakosság már 1685–1686 után kezdett visszaszivárogni a korábban menedéket jelentő, viszonylag túlnépesedett nyugat-dunántúli, felföldi („palóc”) vármegyéből a felszabadult, szinte elnéptelenedett, hajdani hódoltsági területekre. Először az elpusztult végvári öv, majd annak szomszédságában lévő dunántúli és észak-alföldi területek új magyar honfoglalása kezdődött meg, főként jobbágyok spontán migrációja révén [21].

A dél felé vándorló felvidéki magyarok helyére, majd a magyar etnikai tér távolabbi, elnéptelenedett falvaiba túlnépesedett, szegény hegyvidéki szlovák falvak jobbágysai szöktek, illetve telepítették őket földesuraik (pl. Beniczkyek, Koháryak, Podmaniczkyak, Rádayak) [22]. Ezen időszakban bukkant fel egyre több ruszin is Szabolcsban, Abaújban és Dél-Zemplénben is [23].

A Habsburg Birodalom a felszabadított magyar terület túlnyomó részét háborús adósságai törlesztése érdekében, főként a háborús érdemeket szerzett hadvezéreinek (pl. Savoyai, Veterani, Batthyány, Caprara, Preuner, Wallis, Mercy, Döry), udvari szállítóinak,

világi és egyházi nagybirtokosoknak (Esterházy, Festetich, Zichy, esztergomi, kalocsai érsekség, pécsi, veszprémi, váci püspökség) adományozta illetve adta el [24]. Az új birtokosok azonnal hozzáláttak a munkaerő többnyire sikeres toborzásához főként a német birodalmi területeken. Az első német telepéseket a hajdani fővárosba Budára, Pestre és az elnéptelenedett környező területekre költöztették [25].

Az 1711 és 1867 közötti időszak

A Rákóczi szabadságharcot követően a belső migrációk és a külföldi betelepítések új erőre kaptak. Ekkor hajtották végre az első, országos kiterjedésű, az adófizető népesség számát megállapítani hivatott 1715-ös és 1720-as összeírásokat [26]. Az eredeti forráson [27] alapuló számításaink szerint a vizsgált területen 1715-ben 58.257 adófizető élt, akiknek 79,5% viselt magyar hangzású, 9,2% német, 4% horvát, 3,6% szerb, 2,5% szlovák nevet. Az ország mai területén ekkor számításaink szerint közel 1,5 millió lakos élhetett. A legtöbb magyar adófizető — Győrt (524) és Pápát (372) leszámítva — az alföldi nagyvárosokban élt: Debrecen (922), Kecskemét (710), Nagykőrös (521). A középkori magyar településterület elsősorban a Berettyóújfalu – Jászberény – Vác vonaltól délre fekvő, alföldi területeken és a Dunántúl keleti részein pusztult el.

A közel 140 ezer főnyire becsülhető némettség 48%-a a középkori eredetű, nyugati határvidéki német ajkúak („hienzek, heanzek”), a többiek az újonnan betelepített, főként délnémetországiak („svábok”) körébe tartoztak. Az 1715 előtti három évtized során bevándorolt német adófizetők legnagyobb tömeget Budán (772) és Pesten (418), az „őshonosak” Sopronban (639) és Kőszegen (299) képviselték. A 65 német többségű település túlnyomórészt a nyugati határvidéken és a mai fővárosunk környékén volt fellelhető. A csaknem 60 ezernyi horvát 69 településen képezett többséget, főként Észak-Bácskában, Buda délnyugati szomszédságában, Baranya délkeleti és Somogy nyugati részén. A szerbek száma (kb. 53 ezer fő) ekkor már 57 településen haladta meg a más nemzetiségűekét, főleg a Szentendre és Dunaföldvár közötti Duna mentén, Baranya és Tolna keleti részén, illetve Észak-Bácskában. Legtöbb szerb adófizetőt Budán (259) és Szentendrén (182) írták össze. Az akkor 38 ezerre becsülhető szlovák kisebbség falvai elsősorban a mai Budapest tágabb körzetében, Nógrád és Pest megyék közös határvidékén szóródtak. A 4000 főnyi szlovének etnikai tere továbbra is a Szentgotthárd déli szomszédságában elterülő falvakra terjedt ki. A 17. század végétől az ország mai alföldi területein is felbukkanó partiumi románok száma 1715-ben még csak Gyulán és Kétegyházaán lehetett számottevő [28].

A 18. század során a belső migráció és külföldi német betelepítés különösen nagymértékben folytatódott [29]. A túlnyomórészt a lakatlan alföldi területek felé áramló magyar lakosság 1784-ig több mint 800 olyan, 19. század végén létező település területén jelent meg, mely 1715-ben még nem szerepelt az összeírásokban. Mindez természetesen nem jelentette az elpusztult alföldi középkori településhálózat újraéledését, újraszerveződését, hanem a nagy határu mezővárosok pusztáinak lassú benépesülését [30]. A volt hódoltsági területen vándorló, helyét kereső magyar jobbágytömeg életkörülményeinek javítása érdekében nem csupán a kiterjedt pusztákkal rendelkező mezővárosokban próbált meggyökeresedni, hanem előszeretettel költözött a kiváltságokkal rendelkező jász, kun és hajdú területekre is [31]. Ennek is köszönhető, hogy az Alföld lakatlan, középső területeinek újranépesítésében, magyarrá és katolikussá tételében nagy szerepet játszott a jászságiak 1718 utáni kiáramlása a kunsági pusztákra [32]. Az 1730-as évektől, a földesúri telepítések időszakában a földszerzés lehetősége mellett a felekezeti hovatartozás is komoly szerepet játszott a magyarok belső migrációjában. Az erőszakos katolizálás következtében a protestáns magyarok tömegesen költöztek a Dunántúlról, a Felföldről, általában a katolikus egyházi és világi birtokokról az Alföldre, főként a Tiszántúlra [33]. A dél-alföldi városok

(mindenekelőtt Szeged) a 18. század derekától kiemelkedő missziós szerepet játszottak a magyarság dél-alföldi, újkori honfoglalásában, különösen a Bácskába és Bánságba való visszatérésben, etnikai tere jelentős kiterjesztésében [34].

A korábbi időszakokkal ellentétben, az 1720-as évektől kezdve sokkal nagyobb tömegben és rendezettebben folyt a németek betelepítése. Az állami és magán telepítők körében egyre népszerűbbé váló német telepéseknek köszönhető, hogy 1715 és 1784 között a német lakosság száma megduplázódott, a német többségű falvaké több mint ötszörösére nőtt. Az idő haladtával a telepések származási helye egyre nyugatabbra, új lakóhelyük pedig egyre keletebbre (ill. délre) tolódott. Kezdetben a szomszédos osztrák tartományokból költöztek az új német lakók a nyugati határszélre, a Bakonyba, majd a bajor területekről a Vértesbe, Pest megyébe, később a sváb és frank területekről az Alföldre és a Dél-Dunántúlra, ezt követően a Rajna-Pfalzból, Elzászból a Bácskába és a Bánságba [35]. 1740 után (Mária Terézia és II. József uralkodása idején) egyre költségesebb, de humánusabb, felekezeti korlátok nélküli telepítések zajlottak le. Ennek során gyakran került sor a németek számára kiszemelt, gyér népességű, de mezőgazdasági szempontból leginkább értékes, dunántúli területen a helybeli szerbek, esetleg magyarok elköltöztetésére [36].

Az 1715 és 1784 közötti időszakban főként földesúri telepítés révén több mint száz új, szlovák többségű település jött létre, főként az északi területeken és az Alföldön. Elsősorban egyházi telepítések révén a Pilisben, Vértesben és a Bakonyban új erőre kapott a főként r.k., északnyugat-felföldi szlovákság betelepítése. Ugyanezen időszakban indult meg a katolikus szlovák erdei munkások, üvegfüvők betelepítése a Mátrába, Bükkbe és a Tokaji (Zempléni)-hegységbe is. A vizsgált terület legjelentősebb szlovák etnikai tömbje Harruckern János György főként 1720–1723 közötti szervezett telepítési tevékenysége révén jött létre Békés megyében, melynek során evangélikus szlovákok költöztek Békéscsabára, Szarvasra, Mezőberénybe a Felföldről, Pest illetve Heves megye újonnan létrejött szlovák telep falvaiból [37]. A szlovákság migrációja a 18. század derekára már némileg csillapult és a vizsgált területen inkább a másodlagos telepítések váltak jellemzővé. Elegendő katolikus telepés híján Károlyi Ferenc 1753 –60 között Nyíregyházát végül is békési, majd felföldi evangélikus szlovákokkal népesítette be [38].

Az északkeleti területeken egyre nagyobb ütemben folyt a görögkatolikus ruszinok betelepülése. A ruszinok Borsodban, Abaújban és Zemplénben gyakran a hasonló nyelvű szlovákok, Szabolcsban a régi máriapócsi görögkatolikus parókia közelében hoztak létre nyelvszigeteket [39].

A vizsgált időszakban az ország mai területén a horvát többségű települések száma közel félszázzal gyarapodott főként a szlavóniai és muraközi horvátoknak a gyér népességű, illetve lakatlan Dráva, Mura menti területekre történt beköltözése miatt [40]. A 18. században részben földesúri telepítés eredményeként jelentősen nőtt a szlovének száma Somogy megye nyugati felében.

A Tiszántúl keleti részén az 1711 előtti háborús pusztítások és az 1739-es pestis eredményeként elnéptelenedett magyar falvakat birtokosaik helyenként Arad, Bihar és Szatmár megyei románsággal népesítették újra, főként az 1730-as és 1770-es évek között [41].

A II. József rendeletére végrehajtott népszámlálás idején (1784–1787) az ország mai területén 2.663 ezer lakos élt, akiknek — települési szintű vizsgálataink országos összegzésén alapuló — becsléseink szerint 79%-a lehetett magyar, 11%-a német, 4,9%-a szlovák, 2,7%-a horvát. A nagyarányú betelepülések eredményeként elsősorban a németek, szlovákok, ruszinok és románok aránya nőtt a kevesebb (mai határon túli) etnikai utánpótlással rendelkező magyarok és a dél felé visszahúzódó szerbek rovására.

A 2,1 milliónyi magyar lakos etnikai tere a vizsgált terület egészére kiterjedt ugyan, de azt a nem-magyar lakosság 700 településből álló, kisebb – nagyobb nyelvszigetei tették

tarkává. Ekkor a legtöbb magyar (ezer főben) Debrecenben (30), Kecskeméten (22,2) és Szegeden (19,7) élt. A közel 300 ezer főnyire becsült németiség száma 341 településen haladhatta meg a más nemzetiségűekét. A telepítési hullámok több, kisebb–nagyobb német nyelvszigetet hoztak létre a főváros környékén, a Dunántúli-középhegység erdeiben, Baranya keleti és Tolna középső részén. Ennek is köszönhető, hogy legnépesebb közösségeik (Buda, Pest, Sopron, Kőszeg) középkori eredetűek, vagy közvetlenül a török kiűzése utáni évtizedekben jöttek létre. A szlovákok (130 ezer fő) 159 saját többségű települése két számottevőbb nyelvterületet formált Békésben és Pest–Nógrád területén. A felvidéki evangélikus szlovák emigráció nyomán jöttek létre az alföldi szlovákság mindmáig legjelentősebb mezővárosi központjai (ezer főben): Békéscsaba (9,7), Szarvas (7,3), Nyíregyháza (7,2) és Kiskőrös (3,5). A 117 horvát többségű település elsősorban a Dunántúl délnyugati részén, Észak-Bácskában és a nyugati határvidéken volt fellelhető. A 18. század során közel harmadára (20 ezerre) zsugorodott szerb kisebbség már csak 23 (főként baranyai és Buda környéki) településen tudta megőrizni többségét. A ruszin többségű falvak (37) északkeleten, a románok (11) a Tiszántúl keleti peremén szóródtak. A szlovének kirajzásaik miatt már nem csak a Rába-vidék általuk lakott szegletében, hanem három somogyi faluban is többséget képeztek. A cigány lakosságra vonatkozólag a népszámlálás előtti években (1780–1783), II. József által elrendelt összeírások nyújtanak támpontot [42]. 1782-ben — számításaink szerint — az ország mai területén 17.651 cigány (vándorló életmódú) lakost írtak össze.

A 18. század végétől is folytatódott az a spontán, egyre tömegesebb migráció, mely Pest felé irányult. Az 1810-es években Debrecen is megelőzve Pest az ország legnépesebb városává vált. A város belföldi, magyar etnikumú vonzáskörzetéből való betelepülés növekedése különösen a 19. század első felében módosította az etnikai arányokat a magyarok javára Pest város népességén belül.

A jelzett időszak másik jellegzetes belső migrációja a dohánytermesztők, szerződéses kertészek telepítése volt, mely elsődlegesen a Dél-Alföldre (Arad, Békés, Csanád megyék és a Bánság) irányult [43]. Az új magyar telepések többsége, a szülőföldjükön már kellő dohánytermesztési tapasztalatokra szert tett palócok köréből került ki [44].

A 19. század első felében a dél-békési, csanádi pusztákon a magyarok mellett a szlovákok (láncszerű, szekunder) telepítése is zajlott: Tótkomlós → Nagylak (1802) → Pitvaros (1815) → Csanádalberty (1844) [45]. A szlovák migráció vonatkozásában még a hegyvidéki (pl. diósgyőri, regéci) uradalmak új hűtáinak létesítése érdemel említést az 1790 utáni években a Bükk és a Tokaji-hegység területén (Répáshuta, Nagyhuta, Kishuta, Vágáshuta). Ugyanebben a periódusban a németeknek már egyértelműen hazai forrásokból táplálkozó, szervezett telepítése fokozatosan elcsendesült és területileg meglehetősen szórványossá vált (pl. Hercegfalva, Albertfalva, Kunbaja). Szekunder migrációjukban a — birtokok elaprózódását gátló — sajátos öröklési rendjükkel összefüggő, etnikai expanziójukat eredményező spontán szétvándorlás vált jellemzővé, főként Baranyában, Tolnában és Bácskában [46].

Míg a 18. században a vizsgált terület etnikai térszerkezetét leginkább a különféle migrációk alakították, addig a 19. században ezt a szerepet már főként az asszimiláció, a nyelvi–etnikai áthasonulás és a természetes népmozgalom játszotta. A magyar nemzeti eszme a 19. század folyamán — az egyházi és világi (főként vármegyei) intézmények tevékenysége, a felgyorsuló társadalmi–térbeli mobilitás, a polgárosodás révén — a nemzetiségi lakosság széles rétegeire is nagy hatást gyakorolt. Az ország mai területén élő kisebbségeket is érintette a nemzeti öntudatra ébredés, de az a tény, hogy túlnyomó részük „hungarus”, magyar honi tudattal rendelkezett végső soron az elmagyarosodást segítette. Többségüknek „hungarus” tudatát, a magyarokkal szembeni viszonylagos nyitottságát több tényező is magyarázza: a magyarság között kisebb–nagyobb nyelvszigetekben, szétszórtan (emiatt a magyar nyelv

használatára ráutalva) éltek; eredeti szülőföldjükről a nacionalizmus korát megelőző időszakban költöztek be, mely migráció a szerbeket és a külföldi németeket leszámítva a történelmi magyar államterületen belül zajlott le; a számtalan településről származó, eltérő dialektusokat beszélő kisebbségek új lakóhelyükön, magyar környezetben formálódtak közösséggé, melynek köszönhetően etnikai identitásuk elsősorban lokális közösségeikhez, nem pedig az adott anyanemzethez kötődik. A városokban, mezővárosokban kibontakozó 19. századi polgári fejlődés — a beköltöző magyarok fokozódó jelenléte mellett — szintén a nemzetiségek (főként németek, szlovákok) magyarrá válását ösztönözte. Az asszimiláció a vizsgált területen, különösen a 19. század első felében nem kizárólag elmagyarosodást jelentett, hanem egyes területeken a magasabb társadalmi presztízsnak, mintaadónak vélt nem-magyar etnikumba való beolvadást, pl. elnémetesedést [47] vagy elszlovákosodást is (pl. abaúji, borsodi, zempléni ruszinok).

A szabadságharc leverését követően, 1850-ben az osztrák kormány részben a nemzetiségi és vallási viszonyok felmérése érdekében népszámlálást hajtatott végre, melynek az ország mai területén becslésünk szerint 4,1 millió lakost írtak össze. Az 1840-es években felgyorsult magyarosodási folyamatot az 1850–1867 közötti osztrák abszolutizmus németesítő törekvései fékeztek le. Bár a magyar szellemiség már 1860-tól kezdett magához térni, az igazi áttörést az osztrák – magyar kiegyezés (1867) jelentette. A magyar alkotmány visszaállítása, a magyar állami szervezet kiépítése, az oktatás magyar szellemű átszervezése, a magyar polgári fejlődés felgyorsulása, a rohamos gazdasági és társadalmi átalakulás egyre nagyobb tömegeket tett érdekelté a magyarrá válásban [48].

Az 1867 és 1918 közötti időszak

A jobbágyfelszabadítás lebonyolításában és a földhöz jutás lehetőségeiben csalódott falusiak tömege a korábbiaknál is nagyobb mértékben özlött elsősorban a magyar nemzeti piac megújult központjába, Budapestre. A külföldről beköltözők többségét már nem az osztrák örökös tartományokból és Németországból érkezettek képezték, hanem a galíciai, mai nyugat-ukrajnai területek izraelita vallású, akkor még többségében német (illetve jiddis) anyanyelvű lakói. II. József 1783. évi zsidókra vonatkozó rendelete, de főként az 1840. évi országgyűlés 29.tc.-e (pl. lakóhelyük szabad megválasztásával, a városok kapuinak megnyitásával) olyan mértékben javította az izraeliták jogi, társadalmi, gazdasági helyzetét, hogy lélekszámuk a mai ország területén 1787 és 1880 között a rendkívüli mértékű bevándorlásuk miatt 35 ezerről 296 ezerre (1,3%-ról 5,6%-ra) nőtt [49].

Az új lakóhelyet keresők tízezrei az 1860-as, 70-es években még elsősorban a fővárosban és az alföldi nagyvárosokban telepedtek le, mely ténynek köszönhető, hogy 1850 és 1880 között Pest népessége 175%-kal, Debrecené 65%-kal, Szegedé 45%-kal nőtt. Ez időszakban az ország legnépesebb etnikumainak száma (a szerbektől, horvátoktól, ruszinoktól eltekintve) számottevően gyarapodott. A vizsgált területen az 1850-ben 480 ezer német nemzetiségűvel szemben 1880-ban 606 ezer német anyanyelvűt vettek számba, mely növekedés főként az akkor még magukat inkább német anyanyelvűnek valló zsidók tömeges beköltözésének volt köszönhető.

Az 1880-as népszámlálás idején az ország mai területének 5,3 millió lakosa volt, akiknek 82,4%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek, 11,3%-a németnek, 3,7%-a szlováknak. A jiddis–német nyelvű zsidó bevándorlás miatt a németeket leszámítva minden kisebbség aránya, csakúgy mint a nem-magyar többségű települések száma folyamatosan csökkent. A magyar túlsúlyú, központi fekvésű területeken számos német nyelvsziget felszívódása ellenére a Dél-Dunántúlon és Bácskában feltűnő német falusi–paraszti etnikai expanzió miatt a német többségű települések száma országosan 33-al gyarapodott. Annak ellenére, hogy 1784 és 1880 között a Tokaji-hegységben, a Csereháton és a Sajó-völgyében

13 görögkatolikus ruszin, 4 magyar és egy lengyel (gorál) falu (Derenk) elszlovákosodott, az ország többi, központi fekvésű, a polgári fejlődés által jobban érintett részein zajló elmagyarosodás miatt közel 60 település veszítette el szlovák többségét. E tekintetben az evangélikus szlovákok nyelvváltása Kiskőrösön már a 19. század első évtizedeiben, Nyíregyházán a század második felében zajlott le [50]. Talán még jelentősebb volt a horvátok, szerbek és ruszinok etnikai térvesztése a magyarokkal, németekkel és szlovákokkal szemben. A fenti időpontban Budapest népességének többsége (56,6%) már magyar anyanyelvűnek vallotta magát.

A magyar anyanyelvűek számának — különösen a fiatalabb korosztályok körében tapasztalható — rendkívüli növekedése a korábbiakban vázolt társadalmi, politikai okok mellett az 1860-as évektől magyar oktatási nyelvűvé vált, állami iskolák magyarosító hatásának volt jelentős részben köszönhető. A természetes „magyarosodási” és a mesterséges „magyarosítási” folyamat mellett egyre inkább megfigyelhető volt a nem-magyar öntudattal rendelkező lakosság önvédelmi jellegű befelé fordulása, mely csak ott lehetett egy ideig sikeres, ahol az adott etnikum településterülete viszonylag nagy, homogén, vagy földrajzilag zárt jellegű volt.

A vizsgált terület 4,4 milliónyi magyarjának etnikai tere 1784-hez viszonyítva fokozatosan homogenizálódott. A feltartóztathatatlan természetes magyarosodás miatt a magukat magyarnak vallók 237 új településen kerültek többségbe másokkal szemben. 1880-ban legtöbb magyart (ezer főben) az összeírók már Budapest (205) és a nagy alföldi városok, Szeged (82), Debrecen (52), Hódmezővásárhely és Kecskemét (48 – 48) területén találtak. A 606 ezernyi német ajkú által többségében lakott terület ekkor érte el legnagyobb kiterjedését, főleg a Dél-Dunántúlon és a Bácskában [51]. A 200 ezernyi szlovák kisebbség etnikai tere különösen a pesti és nógrádi területeken zsugorodott. Budapesten és Nyíregyházán kívül legtöbben a békési településterületükön (Békéscsaba, Szarvas és Tótkomlós) vallották magukat szlováknak. Az 59 ezer fős horvát anyanyelvű által többségében lakott terület fokozatosan a mai határvidékre szorult. A 19 ezernél is kevesebb szerbek lélekszáma már csak öt, félreeső fekvésű településen haladta meg a másokét. A 25 ezres tiszántúli románság elmagyarosodási folyamatában vallási megoszlásuk lényeges szerepet játszott. A Berettyótól északra fekvő görögkatolikus románok többsége 1880-ig asszimilálódott a katolikus egyházon belüli magyarosító törekvések, a liturgikus nyelv váltása eredményeként [52]. A görögkatolikus ruszinok Szabolcsban — hasonlóan a románokhoz — szinte teljes egészen magyarrá váltak, míg Borsod, Abaúj–Torna és Zemplén területén túlnyomórészt a közeli rokon nyelvű szlovákokhoz asszimilálódtak.

Az osztrák – magyar dualizmus idején a cigányokat először 1873-ban vettek számba belügyminiszteri rendelet alapján. Ekkor, számításaink szerint a jelenlegi államterületen 50 040 fő volt a számuk. Két évtizeddel később (1893) hajtották végre részletes, településszintű összeírásukat [53]. A fenti időpontban az ország 274 940 cigánynak minősített lakosából 23,8% (64 948 fő) élt a mai ország területén. A nyelvi, nemzeti öntudat gyengülését jól jelzi, hogy a vizsgált területen élő cigányok 70% már ekkor sem beszélte a cigány nyelvet, s a megkérdezetteknek csak 10,3%-a vallotta magát cigány anyanyelvűnek.

Az 1880-as és az 1910-es népszámlálás közötti időszak meghatározó jelentőségű volt a vizsgált terület későbbi dominánsan magyar jellegűvé, közel 90%-ban magyar anyanyelvűvé válásában. A magyarul tudók és a magukat magyar anyanyelvűeknek vallók aránya — magasabb természetes szaporodásuknak, vándorlási többletüknek, az iskola, az egyház és a közigazgatás által is támogatott–szorgalmazott magyarosodásnak, a természetes asszimilációs folyamatnak, a kisebbségi fiatalok kétnyelvűvé válásának köszönhetően — hihetetlenül megnőtt.

Az a tény, hogy Budapest izraelita vallásúinak száma 1880–1910 között közel háromszorosára nőtt, a német anyanyelvűeké pedig harmadával csökkent, annak köszönhető,

hogyan a helybeli és az ukrán területekről érkező (sokszor menekülő), német (jiddis) nyelvű, a magyar gazdasággal, nemzeti piaccal mind jobban egybefonódó zsidóság az 1870-es évektől kezdve egyre tömegesebben vallotta anyanyelvének a magyart (1890: 74,2%; 1910: 90,1%).

Az utolsó „birodalmi” magyar népszámlálás (1910) időpontjában számba vett 7,6 millió lakos 88,4%-a már magyarnak tartotta magát. Ugyanakkor a népesség 7,3%-a még kitartott német, 2,2%-a szlovák, 0,8%-a horvát, 0,4%-a román nyelvűsége mellett. Míg 1880-hoz viszonyítva a románok és délszlávok lélekszáma — egyházaik etnikai identitásukat szívósan védő, magyarosodást fékező tevékenysége, zárt paraszti közösségeik többnyire periférikus fekvése miatt — számottevően nőtt, addig a két legnépesebb kisebbség a németek és szlovákok lélekszáma 9–17%-kal lett kevesebb. Az 1880-ban még német többségű települések közül immár 48-ban, a szlovákokénál 75-ben haladta meg a magyarok száma a többiekét. A államalkotó nemzethez, a magyarokhoz való tartozást a (már akkor eleve kétnyelvű és kettős identitású) német és szlovák származású (nem paraszti foglalkozású) lakosság legnagyobb mértékben a fővárosi régióban, a városokban és egyéb központi szerepkörű településeken vállalta [54]. Ennek köszönhetően lett 1910-re magyar többségű a korábban német dominanciájú Szentendre, Zirc, Magyaróvár, Moson, Kőszeg, Szentgotthárd. Ugyanakkor a Baranya–Tolnai német tömb területén a csekély asszimiláció és a németek magasabb természetes szaporodása miatt 1880-hoz viszonyítva nem csökkent a magukat németeknek vallók száma, sőt Baranyában enyhén nőtt is [55]. A német anyanyelvűek nagyobb mérvű itteni térhódítását a Szlavónia és a főváros felé történt kivándorlásuk akadályozta meg. A ki(el)vándorlás a többi hazai német közösségnél (pl. a Dunántúli-középhegységeknél) is nagy szerepet játszott a népesedési folyamatokban, de az elköltözőkre a főváros mellett inkább Amerika gyakorolt nagyobb vonzerőt.

Az 1918 és 1938 közötti időszak

Magyarország, mely 1918-ig Európa egyik legtarkább etnikai–vallási összetételű országa volt, az 1920-as trianoni békediktátum értelmében területének 71,4%-át, magyar népességének 33%-át elveszítve a kontinens nyelvileg–etikailag egyik leghomogénebb államává vált [56]. Az I. világháború eseményei, a háborús veszteségekkel, a születéskieséssel összefüggő természetes fogyás és a korábbiakhoz képest jóval kisebb vándorlási többlet következtében 1910 és 1920 között némileg megtorpant nem csupán a vizsgált terület, hanem Budapest korábbi lendületes népességyarapodása is. A Szeged–Baja–Komló–Barcs vonaltól délre fekvő és tiszántúli területekről a szerb és román megszállást követően (főként 1921 augusztusában) a visszatérő magyar államhatalom esetleges retorziójára számítva a szerbek és románok jelentős része repatriált (a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságba és Romániába települt át) [57]. Ugyanakkor 1918 őszétől 1924-ig az elcsatolt területekről (főleg Erdélyből) 426 ezer (közülük az Országos Menekültügyi Hivatalnál 350 ezer regisztrált) magyar menekült a trianoni Magyarország területére [58]. A felvidéki, erdélyi és délvidéki lakóhelyükről elűzött magyarok többsége Budapestre és a szomszédos községekbe (pl. rokonokhoz, pályaudvarokra, nyomor- és gyártelepekre) költözött, ahol rendkívül súlyos szociális problémát jelentett ellátásuk.

A magyarok és a nemzeti kisebbségek egy részének ellentétes irányú (immár nemzetközinek számító) migrációja és a lefékeződött asszimiláció eredményeként a trianoni békediktátum évének (1920) népszámlálása szerint is folytatódott a magyarok lélekszámának, arányának országos szintű növekedése a kisebbségek rovására. Ekkor vált magyar többségűvé az evangélikus Szarvas és Sopron is. Sopron esetében a német eredetű polgárság természetes magyarosodásának, „hungarus” tudatának egyértelmű bizonyítéka volt az 1921. december 14–16-i népszavazás, melynek során az 1920-ban 48,7%-ban magyar és 48%-ban német anyanyelvű város lakossága elsöprő többségben (72,8%) fejezte ki ragaszkodását a magyar

államhoz. A magyarok aránya a vizsgált területen a 17. század elejéhez hasonlóan ismét megközelítette a 90%-ot. Az új államhatárok megjelenése a nemzetiségeket egy csapásra elszigetelte anyanemzeteik közeli etnikai törzsterületétől, mely tény tovább serkentette amúgy is felgyorsult elmagyarosodásukat.

Migrációs és asszimilációs okok miatt az 1920-as 1930-as népszámlálások közötti időszakban a magukat magyar anyanyelvűeknek vallók aránya 89,6%-ról 92,1%-ra nőtt. Ezzel párhuzamosan a nemzeti kisebbségek térvesztése minden tekintetben látványos volt. Az általuk többségében lakott települések száma — nyelvterületeik viszonylagos kompaktsága miatt — legkevésbé a németek és szlovének esetében változott, míg az erősen szétagolt szállásterületű szlovákoknál csaknem felére, a horvátoknál 2/3-ára olvadt. A szlovákok leginkább már csak a Pilis–Visegrádi-hegység erdeiben megbúvó falvaikban és a Tótkomlós környéki területeken tudtak ellenállni a felgyorsult magyarosodásnak.

Az 1938 és 1945 közötti időszak

Magyarország jelenlegi területén élt 9,3 milliónyi lakos közül az 1941-es népszámlálás időpontjában 92,9% vallotta magát magyar anyanyelvűnek, 95,7% magyar nemzetiségűnek. A nem magyarok túlnyomó része német anyanyelvűnek (475.491) illetve német nemzetiségűnek (302.198) jelentette magát. Megjegyzendő, hogy ekkor a németek (német származásúak) lélekszámukat 845.281 főre becsülték, mely — a korabeli náci Németország diadaljainak árnyékában — minden bizonnyal jelentős túlzásnak számított, hiszen ugyanilyen becsléseik szerint még 1920-ban is csupán 605 ezer, 1930-ban 648 ezer hazai német létét feltételezték [59]. A szétszórt nyelvszigeteken élő, többségében már nyelvileg elmagyarosodott szlovák eredetűek közül 75.877-en vallották magukat szlovák anyanyelvűnek, 16.677-en szlovák nemzetiségűnek. Ezen időpontban a nem magyar anyanyelvűek közül legnagyobb mértékben a magabiztos németek (63,6%) és az ortodox felekezeti szerbek (66,7%) és románok (53,9%) vállalták eredeti etnikai hovatartozásukat az 1941-es népszámlálás idején újonnan bevezetett „nemzetiség” kérdés megválaszolásánál, „nem számolva azzal, hogy ezt a politikai magyar nemzetfelfogásnak megfelelően magyarellenes színvallásnak, hazaárulásnak fogják minősíteni...” [60].

Az ország közel 8,7 milliónyi magyar anyanyelvűjének legnépesebb közösségei a fővároson kívül (ezer főben) Debrecenben (119), Szegeden (80) és Miskolcon (76) éltek. A 475 ezernyi, 299 településen többséget képező némettség legjelentősebb településterületei a falusi térségekben 1941-ig kevésbé módosultak. A városokban a 19. század végétől rendkívül felgyorsult magyarosodásuk miatt legtöbb német lakossal (Budapestet és Sopront leszámítva) már legjelentősebb vidéki központjaik, nagyközségeik rendelkeztek (ezer főben): Budaörs (8,5), Soroksár (6,8), Mór (5,6), Elek (5,2) és Bácsalmás (5). Ez utóbbi mondható el a hazai szlovákságról is, akik legtöbben (ezer főben) a fővárost leszámítva Békéscsabán (13,9), Tótkomlóson (8,4), Mezőberényben (2,9) és Nagybánhegyesen (2,8) éltek. A 35 ezerre olvadt horvát anyanyelvű közösség már csak 28, többnyire határvidéki, félreeső településen alkotta a helyi többséget. A közel 5 ezres szlovén kisebbség etnikai tere továbbra is a Rába-vidék volt. A románok (14 ezer fő) helyi szinten még négy határvidéki faluban tudták eredeti többségüket megőrizni, melyek közül legnagyobb számban (ezer főben) Kétegyházát (2,7) és Méhkeréket (2) lakták. Ez időpontban az ország mai területén 27 ezren vallották magukat cigány nemzetiségűnek (18,6 ezren cigány anyanyelvűnek). A népszámlálási eredményekben kételkedve még ez évben a Tisztiorvosi Szolgálat települési szinten felmérte a cigányok lélekszámát, melynek alapján ezen a területen (Baja, Budapest, Sopron és Szeged nélkül) 107 ezer lakost minősítettek cigánynak [61]. Legtöbbjüket északkeleten, az Ózdi, Mátészalkai, Hevesi, Szikszói és Szerencsi járásokban írták össze. Lengyelország 1939. évi német, szovjet, szlovák lerohanását követően több mint 100 ezer lengyel menekült Magyarországra, ahol az

1941-es népszámlálás időpontjában főként az alábbi településeken alkottak jelentős közösséget: Budapest, Sárvár, Nagykanizsa, Balatonboglár, Esztergom és a katolikus püspöki székvárosok [62].

Az osztrák–magyar dualizmus liberális időszakában oly nagymértékben bevándorló és magyarosodó zsidóság helyzete a két világháború között drámaian megromlott, majd a II. világháború végén népirtásba, a holokausztba torkollott. A fokozódó antiszemitizmussal terhelt időszakban többször, durván csorbították az izraelita felekezetű magyar állampolgárok emberi és polgári jogait. Az 1941-es népszámlálás idején a zsidónak tekintett (izraelita vallású, áttért de zsidó származású) népesség száma 490.621 volt a trianoni területen [63]. Ezek lélekszáma az 1944. március 19-i német bevonulás előtt (főként a munkaszolgálatos veszteségek miatt) közel 30 ezerrel csökkent. A náci megszállás alatt, lelkes kormányzati közreműködéssel csaknem 327 ezer főt (a vidéki zsidóság csaknem teljes egészét) deportáltak (többnyire Auschwitzba). A vészkorszakot 190 ezer helybeli és visszatérő zsidó élte túl 1945 végén. Az 1941 és 1945 közötti antiszemita népirtás közel 300 ezer fővel csökkentette a magát magyar anyanyelvűeknek vallók számát a vizsgált területen [64].

Az 1945 és 1989 közötti időszak

A II. világháború végén a közeledő front elől 102 ezer magyar menekült a trianoni Magyarország területére, 210 ezer pedig Nyugatra. A Magyarországra menekült, kiutasított, áttelepített magyarok száma 1949-ig 240 ezer főre nőtt [65]. A háború utolsó hónapjaiban a trianoni terület németjeinek 10–15%-a (50–60 ezer fő) hagyta el az országot [66]. A Vörös Hadsereg már a hatalomváltás első heteiben, főként 1944 novemberében, decemberében megkezdte a német (sokszor csak német hangzású nevet viselő) lakosság tömeges deportálását a Szovjetunió területére [67]. Az akció során nem csak 40–65 ezer német származású, főként bácskai, baranyai, tolnai magyar állampolgárt hurcoltak el, hanem Északkelet-Magyarországon és Kárpátalján magyarok tízezreit is [68].

A magyar politikai pártok körében egyre jobban kibontakozó németellenes hangulat következtében kezdetben még csak a német állampolgárok internálását, majd az 1945. március 17-én elfogadott földreform rendelet (600/1945.M.E.) során — a hazaárulókon, nyilas és náci vezetőkön, háborús bűnösökön kívül — már a Volksbund-tagok földbirtokának kisajátítását is elhatározták [69]. 1945. december 29-én közzétették a 12.330/1945. M.E. rendeletet a magyarországi németek Németországba történő kitelepítéséről, mely az erkölcsi felelősséget formálisan a Németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. november 20-i "határozatára" (valójában csak javaslatára, engedélyére) hárította. Az a tény, hogy a kitelepítendőek listáját a rögzített kritériumok (pl. Volksbund-, Wehrmacht-, SS-tagság) mellett főként azok köréből állították össze akik az 1941. évi népszámlálás idején magukat német nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallották, a magyarországi németek körében az 1945 utáni népszámlálásokkal szembeni teljes bizalmatlanságot eredményezte. A kitelepítési rendelet megszületése előtti hónapokban azonban már folyt a németek részleges összeköltöztetése, internálása, vagyonek Kobzása és ezzel párhuzamosan a belső kolonizáció, az északkeleti, keleti területek földnélküli magyar lakosságának és a menekülteknek a letelepítése. A belső magyar telepések 1945 közepéig főként Pest–Pilis–Solt–Kiskun, Heves, Borsod, Békés, Jász–Nagykun–Szolnok és Bihar megyékből érkeztek [70].

A Belügyminisztérium Német Kitelepítési Összeíró Bizottságai által 1947–1948-ban összeállított névjegyzékében szereplő 511.672 „német” közül 148.030-at telepítettek ki, 82.410 elmenekült, elköltözött, meghalt, 24.272 hadifogoly, internált, ismeretlen helyen tartózkodó személy volt [71]. A kitelepítési névjegyzékbe vétel indoka 449 ezernél az 1941-es népszámlálásnál bevallott német nemzetiség és/vagy anyanyelv, 93 ezernél a Volksbund tagság, 112 ezernél a (nem feltétlen önkéntes) Wehrmacht, SS szolgálat, 50 ezernél a

magyarosított név visszanevetesítése szerepelt. Az 1941-ben még közel félmilliónyi német kisebbség településterülete a II. világháború alatti és utáni kitelepülés és deportálás eredményeként kisebb nyelvszigetekre bomlott. A kitelepítések legkevésbé az iparvidékek (főként bányász foglalkozású) és Baranya megye németjeit érintették.

A németek kitelepítésével párhuzamosan, azzal szoros összefüggésben folyt — az 1946. február 27-én megkötött magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezmény értelmében — a kényszerű, később meglehetősen vontatottan haladó szlovák–magyar népcsere, melynek során 59.774 magát szlováknak valló lakos költözött át Csehszlovákiába [72]. Az egyéb formában távozott szlovákokkal együtt az áttelepültek száma 71.787 főre volt tehető [73]. A lakosságcsere-egyezmény alapján Magyarországra kiutasított, kitelepített és elmenekült 89.660 felvidéki magyar (főleg módosabb gazdák, közalkalmazottak, értelmiségiek) elhelyezését az elkobzott német birtokokon oldották meg, főként Baranya, Tolna és Pest megye területén [74]. Az észak-dunántúli határvidéki övezetben (főleg Mosonmagyaróvár és Sopron környékén) lévő elkobzott német birtokokra, az internált németek helyére a felvidéki magyarok főként nem a lakosságcsere keretén belül, hanem már jóval előbb, 1945 tavasza óta menekültként érkeztek [75].

Az 1945–1950 közötti időszakban jórészt gazdasági és nacionalista jellegű, bel- és külpolitikai tényezők hatására létrejött, főként kényszerű és többnyire embertelen körülmények között lezajlott telepítések eredményeként az ország területe etnikailag csaknem mindenütt homogenizálódott. A magyar etnikai határ 1948 után már Bácskában, Délkelet-Baranyában és Mosonban is elérte az államhatárt. A kitelepülés, az 1940-es évek keserű tapasztalatai és a végső fázisába jutott elmagyarosodás következtében a magukat nem magyarnak vallók aránya anyanyelv szerint az 1941-beli 7,1%-ról az 1949-es népszámlálás időpontjában 1,4%-ra (nemzetiségi hovatartozás alapján 1,1%-ra!) zuhant. A visszaesés különösen a helyben maradt, 1945 után végletesen megalázott kb. 255 ezernyi német esetében volt döbbenetesen nagy, akiknek 1949-ben mindössze 9%-a merte anyanyelvét, 1%-a nemzetiségét vállalni.

Az 1940-es éveket követően az országos szintű, szocialista társadalmi–gazdasági átalakulás eredményeként a tradicionális paraszti életmód és a nemzetiségi szocializáció ideális közegének számító nagycsaládok lassan felbomlottak. Ennek eredményeként a család nyelvátörökítő szerepe is háttérbe szorult teret engedve a magyar–nemzetiségi kétnyelvűségnek, majd a magyar egynyelvűségnek [76]. A nemzetiségi fiataloknak magyar nyelvű környezetbe való fokozódó elvándorlása, az etnikailag egyre gyakoribb vegyes házasságok, az egyházon belüli nyelvváltás és az oktatás dominánsan magyar jellege miatt olyan periférikus fekvésű nem magyar közösségek is a kétnyelvűség állapotába kerültek, melyeket eddig elkerült a magyarosítás–magyarosodás fő áramlata.

A nemzeti kisebbségeket érintő hátrányos, vészes gyorsaságú nyelvi beolvadási folyamatok eredményeként országos arányuk az 1960-as és 1980-as népszámlálások között 1,5%-ról 0,9%-ra zuhant. A nemzeti kisebbségek létszámára, identitástudatára az 1980-as években is döntő hatást gyakorolt földrajzi környezetük milyensége. Abban az esetben, ha lakóhelyük a társadalmi–gazdasági modernizáció elsődleges színtereinek számított, akkor településeik a — döntő többségében magyar jellegű — bevándorlás helyszíneivé váltak, megnőtt a magyarokkal való "érintkezési felület", felerősödött a nemzetiségiek kezdetben nyelvi, majd kulturális asszimilációja (pl. a budapesti agglomerációban). A periféria területek esetében a kedvezőtlen életkörülmények elsősorban a fiatalabbakat, a nyelvi asszimilációra leginkább hajlamosabbakat, a vegyes házasságban élőket (többnyire ismét csak fiatalabbakat) készítették elvándorlásra.

Az 1940-es évek után a cigányok életkörülményeinek, és azon belül a közegészségügyi viszonyoknak a javulása halandóságukat tetemesen lecsökkentette, melynek eredményeként 1950 és 1990 között a romák körében valóságos népességrobbanás volt

megfigyelhető. Ez idő alatt a cigányok becsült száma Magyarországon 3,2-szeresére nőtt, mely hozzájárult országos arányuk jelentős növekedéséhez (az 1941-beli 1,2%-ról 1985-ben 3,7%-ra) és korszerkesztük megfiatalodásához. Ugyanakkor a kedvező demográfiai változásokkal párhuzamosan, az 1940-es évek végétől a kommunista hatalomátvételt, az államosításokat, a mezőgazdaság kollektivizálását követően felbomlottak a hagyományos falusi közösségek és ezáltal a cigányok addigi hagyományos megélhetésük létalapját veszítették el. Így a cigányság egyre nagyobb tömegben kényszerült más falusiakkal együtt az egyre duzzadó népességszámú városokba, ipari központokba alacsony képzettséget igénylő munkát vállalni.

A cigányok társadalmi felemelkedését, de mint etnikai közösség likvidálását célul kitűző szocializmus évtizedei alatt a romák életkörülményei (lakásviszonyok, foglalkoztatottság) és iskolázottsága lényegesen javultak. Ennek ellenére a cigányokkal szembeni előítéletek továbbra sem csökkentek, a cigányok képzettségi szintje alacsony színvonalú, a túlnyomórészt segéd-, vagy betanított cigány munkaerő alapvetően képzetlen maradt, mely a rendszerváltást követően időzített bombaként lépett működésbe [77].

Az 1989 és 2001 közötti időszak

A magyarországi rendszerváltozás évében (1990) lefolytatott népszámlálás idején — az 1980-as népszámláláshoz viszonyítva — a kisebbségek jóval nagyobb mértékben (a cigányok 22-szer, a németek 3-szor annyian) vállalták eredeti etnikai hovatartozásukat. Különösen kedvezően hatott a német kisebbség etnikai öntudatának statisztikai tükröződésére Németország újraegyesülése, gazdasági, politikai pozíciójának feltűnő megnövekedése és a német kisebbségeknek nyújtott sokrétű támogatása is. A rendszerváltást, a piaci viszonyok uralkodóvá válását követően, az 1990-es évek elejétől kezdve a túlnyomórészt munkanélkülivé vált cigányok korábbi lassú társadalmi integrálódási folyamata évtizedekkel ezelőtti szintre esett vissza.

A teljes asszimiláció szélére került nemzeti kisebbségek etnikai identitásának megőrzését, sajátos kisebbségi jogaik érvényesítését szolgálta Európában szinte egyedülálló módon az 1993. évi LXXVII. törvény (a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól), mely csupán a legalább száz éve hazánkban élő, ún. őshonos 13 kisebbségre (bolgár, cigány, görög, horvát, lengyel, német, örmény, román, ruszin, szerb, szlovák, szlovén, ukrán) vonatkozott.

Magyarország mai területének etnikai térszerkezete 2001-ben

A magyar statisztika 1880 óta a népesség etnikai összetételét az anyanyelvre, nyelvtudásra, 1941 óta (az anyanyelv mellett) a nemzetiségi hovatartozásra való rákérdezéssel kísérelte meg bemutatni. A 2001-es népszámlálás időpontjában az etnikai, vallási hovatartozással összefüggő kérdések megválaszolása teljesen önkéntessé vált és lehetőség nyílt kettős–hármass etnikai kötődés feltüntetésére is. A fenti, hagyományos kérdések mellett újak megválaszolására is lehetőség nyílt: „Mely nemzetiség kulturális értékeihez, hagyományaihoz kötődik?” „Családi, baráti közösségben milyen nyelvet használ általában?”

Ekkor az ország 10,2 milliónyi lakónépességéből 5,3 – 6,2% utasította el a válaszadást az etnikai–nyelvi jellegű kérdésekre, míg 0,4–1,4% kettős, 0,01% hármass etnikai–nyelvi kötődést is feltüntetett. Az etnikai–nyelvi kérdésekre történő válaszadást lényegtelennek tartó, „elnemzetlenedett” magyar eredetű, vagy csupán „óvatos, bizalmatlan” kisebbségi származású népesség legnagyobb tömegben (134 ezer fő) Budapesten, annak környékén és a vidéki nagyvárosokban élt. Egyes, németek és cigányok által jelentős mértékben lakott faluban a helyi lakosság több mint harmadát alkották azok, akik nem voltak hajlandók válaszolni az ilyen kérdésekre (pl. Lovászhetény, Erdősmecske, Csebény, Nyésta,

Siklósodony, Kétújfalu, Pálmajor). Magyarok nemzetiség szerint a teljes népesség 92,3%-a, anyanyelv szerint 93,6%-a vallotta magát. Az érdemi választ adók esetében ezek az arányok a következők voltak: 96,6% és 98,4%. A magát magyar nemzetiségűeknek vallók száma 1980 és 2001 között — a szomszéd országok magyar kisebbségeinek fokozódó betelepülése ellenére — 10,6 millióról 9,4 millióra csökkent, a nemzeti öntudat gyengülése és az 1981 óta megfigyelhető természetes fogyás miatt. A nemzeti kisebbségek fiatal generációinak nyelvváltása, elmagyarosodása miatt (az új, immár többes nyelvi kötődés megadásának lehetősége ellenére) a nem magyar anyanyelvűek száma 1990–2001 között különösen a németek és horvátok esetében számottevően csökkent, a cigányoké stagnált. A jelentősebb kisebbségi közösségek közül anyanyelv szerint a cigányok száma 48,7 ezer, a németeké 33,8 ezer, a szlovákoké 11,8 ezer, a horvátoké 14,3 ezer főt számlált. Ugyanakkor ez időszakban a többes etnikai kötődés bevallásának lehetősége, a kisebbségi politikai, kulturális szervezetek aktivitásának növekedése, anyaországi kapcsolatok élénkülése, a cigányok magas természetes szaporodása és etnikai identitásának növekedése miatt a nem magyar nemzetiségűek száma 233 ezerről 330 ezerre nőtt. A nemzetiségi kultúrához, értékekhez ekkor saját bevallásuk szerint 324 ezren kötődtek (129,3 ezer cigány, 88,4 ezer német, 26,6 ezer szlovák, 19,7 ezer horvát). Családi, baráti közösségben a teljes népesség 98%-a használja dominánsan a magyar, míg 53,3 ezren a cigány, 53 ezren a német, 18 ezren a szlovák, 14,8 ezren a horvát nyelvet is.

A nyelvi térszerkezetet tekintve az ország területe meglehetősen homogén (magyar), míg a nemzetiségi hovatartozás, etnikai származás szerint a (90%-ban magyar anyanyelvű) cigányság növekvő száma és aránya miatt az északkeleti és délnyugati területek népessége egyre inkább vegyesnek számít.

A lakosság önbevallása szerint, a 2001-es népszámlálás időpontjában a magyarok — 33 települést leszámítva — az ország minden városában és községében abszolút többséget képeztek. Az 1990 és 2001 között több mint 700 ezerrel fogyott magyar nemzetiségűek lélekszáma a Budapest környéki szuburbanizáció, a fővárosiak tömeges kiköltözése miatt csupán Pest megyében nőtt (6,4%). Legtöbb magyar lakóhelyének (ezer főben) a főváros, majd Debrecen (200), Miskolc (176), Szeged (157) és Pécs (150) számított.

A legutóbbi népszámlálás adatai alapján 190 ezer fő (1,9%) vallotta magát cigány nemzetiségűnek. Ennek eredményeként, hogy a cigányok túlnyomórészt a helyi többségi nemzethez (esetünkben a magyarokhoz) tartozónak tekintik magukat, ez a népességszám messze elmarad azok számától akiket a nem cigány környezet cigánynak vél. A rendszerváltozás előtt a magyar állami szervek (pl. megyei tanácsok, KSH) fektettek nagy hangsúlyt a cigányok „tényleges” számának becslésére [78]. Az említett felmérések alapján a cigányok száma 1978-ban 325 ezerre, 1991-ben 450 ezerre, 2003-ban 520 – 650 ezerre volt becsülhető. Az 1990–2001 közötti időszakban a magát cigánynak nevező népesség lélekszáma 33,1%-kal nőtt, mely elsősorban magas természetes szaporodásuknak és az etnikai disszimilációnak köszönhető. Ez utóbbi folyamat alatt azt kell érteni, hogy a cigányság fokozódó öntudatosodása miatt sok, korábban magát magyarnak valló, egyébként magyar anyanyelvű cigány legutóbb már cigány nemzetiségűnek vallotta magát.

A romák általában a kevésbé urbanizált, hagyományos rurális területeken, az etnikai–vallási tekintetben leginkább vegyes összetételű népesség lakta régiókban élnek. Az önbevalláson alapuló 2001-es népszámlálási statisztikák szerint csupán tíz falu lakossága volt cigány abszolút többségű, melyek mindegyike — a baranyai Alsószentmártont és Gilvánfát kivéve — Borsod–Abaúj–Zemplén megyében volt fellelhető. Általában megállapítható, hogy a romák közel 2/3-a erősen szegregált körülmények között tengődik, ahol számos esetben etnikai gettók kialakulása figyelhető meg. A leginkább elcigányosodó régiók Északkelet-Magyarországon (10–11%): Nógrád, Borsod–Abaúj–Zemplén, Szabolcs–Szatmár–Bereg megye, Közép-Tisza-vidék; a Dunántúl déli részén (Baranya, Somogy megyékben). Az erősödő etnikai szegregáció már a szocializmus utolsó évtizedeiben felbukkant, amikor az

elnéptelenedő kistelepülések és a hanyatló városrészek mágnesként vonzották a cigányok tömegeit. Ez a gettósodási folyamat nemcsak a városokban, hanem egész régiókban jelentkezik, térben a cigányság fokozatos elkülönülését eredményezi a társadalom nagyobbik felétől.

A német nemzetiségűek (62,2 ezer fő) településterülete öt fő, többnyire nyelvszigetek, szórványok halmazából álló régióra osztható: 1. Nyugat-Dunántúli határvidék, 2. Dunántúli-középhegység, 3. Baranya–Tolna megyék, 4. Bács-Kiskun délnyugati része, 5. egyéb szórványok (főleg Békés, Pest és Somogy megyék területén). A kitelepítések során Baranya, Bács–Kiskun, Komárom megyék és a főváros németiségének kb. fele nem hagyta el, illetve nem kellett elhagynia lakóhelyét. Különösen Kelet-Baranyában, a Vértesben, a Gerecsében és a Bakony középső területeinek jelentős részén sikerült többségüket megőrizniük. A népszámlálási adatok szerint azonban csupán 11 (többnyire baranyai település) volt német többségű. Legtöbb német lakója a következő városoknak, nagyközségeknek van: Budapest, Pécs, Sopron, Mohács, Tatabánya, Pilisvörösvár, Csolnok, Hajós, Mór.

Magyarország második legnépesebb nemzeti kisebbsége, a szlovákság (17,7 ezer nemzetiség, 11,8 ezer anyanyelv szerint) 18. században létrejött, kisebb–nagyobb etnikai tömbjei, nyelvszigetei az asszimiláció és az 1946–1948-as csehszlovák–magyar lakosságcsere eredményeként napjainkra három nagyobb (Békés, Dunazug, Pest–Nógrád), és ezeken kívül négy kisebb hegyvidéki (Zemplén, Bükk, Mátra, Bakony) nyelvszigetre, szórványkörzetre zsugorodott. A 2001-es népszámlálási statisztikák szerint csupán a Bükk-hegységi Répáshuta, a nógrádi Sámsonháza, továbbá Pilisszentkereszt és Piliscsév számít szlovák többségűnek.

A horvátok (15,6 ezer nemzetiség, 14,3 ezer anyanyelv szerint) néprajzi és regionális szempontból sokálcokra (Délkelet-Baranya), bosnyákokra (Dél-Baranya), bunyevácokra (Bácska), Dráva–Mura-melléki horvátokra és az osztrák határ közelében élő (gradistyei) horvátokra bonthatók [79]. Az ország 11. határ menti falujában alkotnak etnikai többséget. Legtöbb horvát lakója Pécsnek, Kópházának, Tótszerdahelynek és Mohácsnak van.

A románoknak (8–8,5 ezer) a belső, gazdasági jellegű migráció eredményeként már csak 2/3-a él a mai magyar–román határ menti megyékben, ahol legnépesebb közösségeik Méhkeréken, Kétegyházán, Gyulán és Eleken találhatók. A románok száma csupán Méhkeréken és Bedőn haladja meg a magyarokét.

A 3,4–3,8 ezer főnyi magyarországi szerbek túlnyomó része a Duna közelében és a délkeleti határvidéken él (pl. Lórév, Pomáz, Budakalász, Baja, Mohács, Szeged, Battonya, Deszk) [80]. A szerb többségű (66%), Csepel-szigeti Lóréven kívül arányuk a többi településen legfeljebb az 5%-ot éri el (pl. Battonya, Deszk).

A hazai szlovén kisebbség (3,0–3,2 ezer fő) túlnyomó részének szűkebb hazája továbbra is az osztrák és szlovén államhatár közötti kicsiny dombvidéki terület, mely a Rába (vagy Vend)-vidék nevet viseli. Legnagyobb közösségeik a vidék központjában, az immár szlovén Rábatótfalut is elnyelő Szentgotthárdon (681 fő) és a hármashatár közeli Felsőszölnökön (541 fő) él.

Az 1993. évi törvényben elismert többi kisebbség szórványokban élő tagjainak lélekszáma is 10 ezer fő alatti (ezer főben): görögök (10), ukránok (9,4), lengyelek (7,2), bolgárok (3,5), ruszinok (2,8), örmények (1,8). Térbeli eloszlásuk jellegzetessége, hogy negyedük–harmaduk a főváros lakója és sehol sem képezik a helyi lakosság többségét. Jelentős arányt csupán a ruszinok érnek el a zempléni Komlósán (38%) és a görögök a Fejér megyei Beloianiszson (23%). A kisebbségi jogokkal nem rendelkezők közül legnépesebbek a fele részben Budapesten élő kínaiak (5.196) és arabok (3.677).

Hivatkozások, megjegyzések — References, remarks

- [1] Csánki D. 1894 Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, II., (Historical geography of Hungary in the 15th century, II.), MTA, Budapest, 860p., Engel P. 2001 Magyarország a középkor végén. (Hungary in the Late Middle Ages), Térinfo Bt. – MTA TTI, Budapest
- [2] Németh I. (szerk. – ed.) 2004 Az 1715. évi országos összeírás (The national census 1715, DVD-ROM). Magyar Országos Levéltár – Arcanum Adatbázis Kft. Budapest, Neu, A. 1782–84 Geographische Charte des Königreichs Hungarn (1 : 192 000, Manuskript), Wien
- [3] Lexicon locorum Regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum, Magyar Békeküldöttség, Budapest, 1920, Korabinszky J. M. 1786 Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn, Pozsony; Vályi A. 1796–1799 Magyar országnak leírása (Description of Hungary) I – III., Buda, Borovszky S. Magyarország vármegyéi és városai (Counties and towns of Hungary), Budapest
- [4] Nagy L. 1828 Notitiae politico-geographico-statisticae Hungariae, partiumque eidem adnexarum, Buda, Fényes E. 1839–1843 Magyar Országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben (Present situation of Hungary and its provinces respecting to the statistics and geography), Pest
- [5] Kiadta — published by: von Engel, J. Ch. 1797 Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer I., Halle, 17–181.
- [6] Kubinyi A. 1996 A Magyar Királyság népessége a 15. század végén (Population of the Kingdom of Hungary at the end of 15th century), Történelmi Szemle 1996. XXXVIII. 2–3., 157–159.
- [7] Kubinyi A. 2000 Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén (Urban development and urban network in the medieval Alföld/Great Hungarian Lowland at the end of the 15th century). Dél-Alföldi Évszázadok 14. Csongrád Megyei Levéltár. Szeged
- [8] Breu, J. 1970 Die Kroatensiedlung im Burgenland. Verlag Franz Deuticke. Wien
- [9] Gyárfás I. 1870–1885 A jász–kunok története (History of Jassic people and Cumanians) I–IV. Kecskemét–Szolnok–Budapest, Kring M. 1932 Kun és jász társadalomelemek a középkorban (Cumanian and Jassic parts of society in the Middle Ages). Századok LXVI., Györffy Gy. 1990 A magyarság keleti elemei (Eastern elements of Hungarians). Gondolat. Budapest, Hatházi G. 2006 A kun és jász székközpontok kérdéséhez (To the question of the seats of the Jassic and Cumanian districts). Studia Caroliensia 3–4. pp. 111–146.
- [10] Hatházi G. 2006 im. – ibid.
- [11] Kubinyi A. 2000 im. – ibid.
- [12] Oláh M. [Olahus, N.] 1985 [1536] Hungaria (Ford. – Transl. Németh B.). Magvető. Budapest
- [13] Dávid G. 1997 Magyarország népessége a 16–17. században (Population of Hungary in the 16–17th century). In: Kovacsics J. (szerk. – Ed.) Magyarország történeti demográfiája (896–1995). KSH. Budapest. pp. 141–171.
- [14] Hegyi K. 1998 Etnikum, vallás, iszlamizáció (Ethnicity, Religion, Islamisation). Történelmi Szemle 3–4. pp. 229–259, Popović, D. J. 1957 Srbi u Vojvodini (Serbs in Vojvodina) I. Matica Srpska. Novi Sad
- [15] Breu, J. 1970 im. – ibid, Ujević, M. 1934 Gradišćanski Hrvati (Croats of Burgenland). Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima (II. izd). Zagreb
- [16] Dávid Z. 2001 Az 1598. évi házösszeírás (The census of houses in 1598). KSH. Budapest, Dávid G. 1997 im. – ibid, Blazovich L. 1997 Déli szlávok Magyarországon és a Körös–Tisza–Maros között a 15–16. században (Southern Slavs in Hungary and in the region between the rivers Körös, Tisza and Maros in the 15–16th century). In: Kovacsics J. (szerk. – Ed.) Magyarország történeti demográfiája (Historical demography of Hungary) (896–1995). KSH. Budapest. pp. 117–124., Bakács I. 1963 A török hódoltság korának népessége (Population of the age of the Ottoman rule). In: Kovacsics J. (szerk. – Ed.) Magyarország történeti demográfiája. Budapest
- [17] Szakály F. 1991 Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben (Serbs in Hungary – Serbs in the Hungarian history). In: Zombori I. (szerk. – Ed.) A szerbek Magyarországon. Szeged. pp. 10–50.
- [18] Popović, D. J. 1957 im. – ibid, Poljaković, M. 1970 Tko su i otkuda su Bački Hrvati-Bunjevci (Who are and where did the Croats-Bunjevts of Bačka come from?). Subotička Danica Kalendar. Župni ured sv. Roka. Subotica, Pavičić, S. 1982 Bunjevci (Bunjevts people). In: Enciklopedija Jugoslavije 2 (Bje-Crn). Jugoslavenski Leksikografski Zavod. Zagreb
- [19] Unyi B. 1947 Sokácok-bunjevácok és a bosnyák ferencesek története (History of the Shokats – Bunjevts people and the Bosnian Franciscans). Magyar Barát. Budapest
- [20] Kozár M. 2004 A magyarországi szlovének (Slovenes in Hungary). Változó Világ 56. Budapest, Kerecsényi E. 1983 A Mura menti horvátok története és anyagi kultúrája (History and material culture of the Croats along the Mura river in Hungary). Zalai gyűjtemény 20. Zalaegerszeg
- [21] Paládi-Kovács A. 1989 Palóc kirazások (Internal migrations of Palóc people /North Hungarians). In: Bakó F. (szerk. – Ed.) Palócok I., Eger. pp. 169–212.
- [22] Szekfű Gy. 1935 Magyar történet (Hungarian history) IV. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest

- [23] Paládi-Kovács A. 1973 Ukrán szórványok Északkelet-Magyarországon a 18–19. században. (Ukrainian diaspora in Northeast Hungary in the 18–19th century). Népi kultúra – népi társadalom VII. Budapest. pp. 327–367.
- [24] Schilling, R. 1928 Ansiedlung der Deutschen in Rumpfungarn (Settlement of Germans in Hungary Mutilated), In: Bleyer, J. (Hrsg.) 1928 Das Deutschtum in Rumpfungarn. Verlag des „Sonntagsblattes. Budapest, pp. 57–64, 69–75, Fata M. 1997 Von der Ansiedlung zur Auswanderung. Beitrag der sozialhistorischen Erforschung der Migration der Deutschen in Südosttransdanubien im 18. und 19. Jahrhundert. In: Fata M. (Ed.) Die Schwäbische Türkei. Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn. Sigmaringen. pp. 15–42.
- [25] Czoernig, K. 1857 Ethnographie der österreichischen Monarchie. I–III. Bd. Kaiserl. Königl. Direction der Administrativen Statistik. Wien, Schilling, R. 1928 im. – ibid, Fata M. 1997 im. – ibid.
- [26] Acsády I. 1896 Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (Population of Hungary at the time of the Pragmatica Sanctio) 1720–1721. Magyar Statisztikai Közlemények XII. Budapest, Dávid Z. Az 1715 – 20. évi összeírás (The census of 1715 – 20). In: Kovacsics J. (szerk. – Ed.) A történeti statisztika forrásai. Budapest. pp. 145–199.
- [27] Németh I. (szerk. – ed.) 2004 im – ibid
- [28] Petrusán Gy. – Martyn E. – Kozma M. 2001 A magyarországi románok (The Romanians in Hungary). Változó Világ 29. Budapest
- [29] Fügedi E. 1965 Beiträge zur Siedlungsgeschichte der Slowaken im 18. Jh. auf dem Gebiet des heutigen Ungarn. Studia Slavica XI., Fügedi E. 1966 Agrár jellegű szlovák település a török alól felszabadult területen (Agrarian Slovak colonization in the area liberated from the Turks). Agrártörténeti Szemle 8. pp. 313–331.
- [30] Beluszky P. 1999 Magyarország településföldrajza (Settlement geography of Hungary). Dialóg Campus Kiadó. Budapest – Pécs
- [31] Szekfű Gy. 1935 im. – ibid.
- [32] Fodor F. 1942 A Jászság életrajza (Biography of the Jassic Country/Jazygia). Szent István Társulat. Budapest
- [33] Nyíri S. 1941 A nagybirtok vallásügyi magatartása a 18. században (Religious attitude of the latifundium in the 18th century). Budapest, Paládi-Kovács A. 2003 Újkori migrációs folyamatok Magyarországon és a népi kultúra alakulása (Modern migration processes in Hungary and the development of the popular culture). In: Paládi-Kovács A. Tájak, népek, népcsoportok. Akadémiai Kiadó. Budapest. pp. 239–248.
- [34] Kálmány L. 1891 Szeged népe (People of Szeged) III, Szeged, Bálint S. 1974–75 A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete. I. rész (The nation of Szeged. People's life of the Szeged region. Part I.) A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/75–2. Szeged
- [35] Szekfű Gy. 1935 im. – ibid.
- [36] Weidlein J. 1937 A Tolna megyei német telepítések (Settlements of Germans in Tolna County). Pécs
- [37] Fügedi E. 1965 im – ibid, Sirácky, J. 1966 Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem (Migration of Slovaks to the Great Hungarian Lowland). Bratislava
- [38] Borovszky S. 1900 Magyarország vármegyéi és városai. Szabolcs vármegye (Counties and towns of Hungary. Szabolcs County). Budapest, Sirácky, J. 1966 im - ibid
- [39] Paládi-Kovács A. 1973 im - ibid
- [40] Kozár M. 2004 im - ibid
- [41] Mezösi K. 1943 Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (Bihar county at the time of the ceasing of the Turkish occupation, 1692). Budapest, Páll I. 1981 Az Észak-Tiszántúl román szórványlakossága a 18–19. században (Romanian diaspora in the northern part of the Trans-Tisza region in the 18–19th century). In: A II. Békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai. 3. köt. Budapest–Békéscsaba. pp. 667–678., Petrusán Gy. et al. 2001 im - ibid
- [42] Czoernig, K. 1857 im - ibid
- [43] Paládi-Kovács A. 1989 im – ibid, Paládi-Kovács A. 2003 im - ibid
- [44] Soós I. 1955 Heves megye benépesülése a török hódoltság után (Colonization of Heves county following the Turkish occupation). Eger, Takács L. 1964 A dohánytermesztés Magyarországon (The tobacco cultivation in Hungary). Budapest
- [45] Sirácky, J. 1966 im - ibid
- [46] Fata M. 1997 im - ibid
- [47] Lsd. a csávolyi bunjevácok esetét – See the case of the Bunjevats people in Csávolj: Walz, E. 1943 Das Deutschtum in den 1920 bei Ungarn gebliebenen Teilen von Batschka and Banat. Rudolf M. Rohrer Verlag. Brünn, München, Wien
- [48] Farkas G. 1982 Nemzetiségi viszonyok Fejér megyében a 19. század utolsó harmadában (Ethnic relations in Fejér county during the last third of the 19th century). In: A Dunántúl településtörténete IV. (1867–1900). A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. Veszprém, Katus L. 1988 Nemzetek és népszaporulat (Nations and population growth). In: Glatz F. (szerk. – Ed.) Magyarok a Kárpát-medencében. Pallas. Budapest. pp. 171–174.

- [49] Beluszky P. 1996 A zsidó lakosság területi elterjedésének néhány jellemzője a két világháború közötti Magyarországon (Spatial distribution of the Jewish population in Hungary between the two World Wars). In: Dövényi Z. (szerk.) Tér, gazdaság, társadalom. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. Budapest. pp. 317–338.
- [50] Fényes E. 1851 Magyarország geographiai szótára (Geographical dictionary of Hungary) I – II. Pest, Gyivicsán A. 1993 Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok (Mother tongue, culture, community. The Slovaks in Hungary). Teleki László Alapítvány. Budapest
- [51] Bottlik Zs. 2001 A német nyelvszigetek változásai a Dél-Dunántúlon (Changing German enclaves in Southern Transdanubia). Földrajzi Értesítő. L. 1–4. pp. 285–297.
- [52] Petrusán Gy. et al. 2001 im - ibid
- [53] A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei (Results of the Hungarian Gypsy-Census of January 31, 1893). Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1895
- [54] Rieth, A. 1927 Die geographische Verbreitung des Deuschtums in Rumpfungarn in Vergangenheit und Gegenwart (Geographical distribution of Germans in Hungary-Mutilated in the past and present). Ausland und Heimat Verlag A.G. Leipzig–Stuttgart, Svetoň, J. 1942 Slováci v Maďarsku. Príspevky k otázke štatistickej maďarizácie (Slovaks in Hungary. Contributions to the question of statistical Magyarization). Vedecká Spoločnosť pre Zahraničných Slovákov. Bratislava
- [55] Bottlik Zs. 2001 im – ibid.
- [56] Löökkös J. 2000 Trianon számokban (Trianon treaty in figures). Püski, Budapest
- [57] Walz, E. 1943 im - ibid
- [58] Petrichevich–Horváth E. 1924 Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről (Report about the four year's activity of the National Office for Refugee Affairs). Budapest, Mócsy I. I. 1995 Partition of Hungary and the Origins of the Refugee Problem. In: Király B. K. – Veszprémy L. (Eds.) Trianon and East Central Europe. Antecedents and Repercussions. Atlantic Research and Publications. Boulder–Highland Lakes, Zeidler M. 2002 Társadalom és gazdaság Trianon után (Society and economy after Trianon). Limes 2. pp. 5–24.
- [59] Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa Bd. II. Das Schicksal des Deutschen in Ungarn. Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, 1956
- [60] Tilkovszky L. 2001 A nemzetiségi identitás vállalásának problémái hazánkban a XX. században (Problems of undertaking of ethnic identity in Hungary during the 20th century). In: Sisák G. (szerk. – Ed.) Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest. pp. 143–151.
- [61] Kapronczay K. – Sutarski K. – Bros Stanisławné 1998 Magyarországi lengyelek (Poles in Hungary). Kortánc füzetek. Budapest
- [62] Petrilla A. 1943 A cigányok száma Magyarországon (The number of Gypsies in Hungary). Népegészségügy 1943. április, Kertesi G. – Kézdi G. 1998 A cigány népesség Magyarországon (The Gypsy population in Hungary). Socio-typo. Budapest
- [63] Braham, R. L. 2007 A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája (Geographical encyclopedia of the Holocaust in Hungary) I-III. Park Kiadó. Budapest
- [64] Braham, R. L. 2007 im - ibid
- [65] Stark T. 1989 Magyarország második világháborús embervesztése (Losses of Hungary during the 2nd WW). MTA Történettudományi Intézet. Budapest
- [66] Dokumentation...1956 im - ibid
- [67] Tóth Á. 1993 Telepítések Magyarországon 1945–1948 között (Colonizations in Hungary between 1945 and 1948). Bács–Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. Kecskemét
- [68] Erdmann Gy. 1990 Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban (Deportation, forced labour. Germans of Békés and Csanád in Soviet concentration camps), Gyula, Füzes M. 1990 Forgószél: Be- és kitelepítések DK-Dunántúlon 1944–1948 között (Whirlwind: Settlements and resettlements in Southeastern Transdanubia between 1944 and 1948). Pécs, Dokumentation...1956 im - ibid
- [69] Tóth Á. 1993 im – ibid, Dokumentation...1956 im - ibid
- [70] Tóth Á. 1993 im – ibid
- [71] Czibulka Z. – Heinz E. – Lakatos M. 2004 A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás (Deportation of the Germans of Hungary and the Census 1941). Központi Statisztikai Hivatal. Budapest
- [72] Kugler J. 2000 Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön (Population exchange in the southeastern parts of the Great Hungarian Lowland). Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest
- [73] Vrablic, E. 1993 Sťahovanie Slovákov z Maďarska do Česko-Slovenska v rokoch 1946–1948 (Migration of Slovaks from Hungary to Czechoslovakia between 1946–1948). In: Haraksim, Ludovit (zost. – Ed.) Národnosti na Slovensku. Veda. Bratislava
- [74] Tóth Á. 1993 im – ibid, Vadkerty K. 1999 A belső telepítések és a lakosságcsere (The internal colonizations and the Czechoslovak–Hungarian population exchange). Kalligram. Bratislava–Pozsony
- [75] Zielbauer Gy. 1989 Adatok és tények a magyarországi németiség történetéből (Data and facts from the history of Germans in Hungary, 1945–1949). Akadémiai Kiadó. Budapest

- [76] Gerner Zs. 2007 A magyarországi német nyelvi szigetekeken bekövetkezett nyelvi váltás objektív és szubjektív okairól (About the objective and subjective reasons of the language change in the German enclaves of Hungary). In: Kupa L. (szerk. – Ed.) Tájak, tájegységek, etnikai kisebbségek Közép-Európában. B&D Stúdió. Pécs. pp. 157–167.
- [77] Kemény I. (szerk. – Ed.) 2000 A magyarországi romák (The Roma population of Hungary). Változó világ 31. Press Publica. Budapest
- [78] Hablicsek L. 1999 A roma népesség demográfiai jellemzői, kísérleti előreszámítás 2050-ig (Demographic characteristics of the Roma population, experimental prediction until 2050) (kézirat – manuscript). KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. Budapest, Kemény I. (szerk. – Ed.) 2000 im – ibid, Kertesi G. – Kézdi G. 1998 im – ibid, Mészáros Á. – Fóti J. 1996 A cigány népesség jellemzői Magyarországon (Characteristics of the Gypsy population in Hungary). Statisztikai Szemle. 74. 11. pp. 908–929., Kemény I. – Janky B. – Lengyel G. 2004 A magyarországi cigányság (The Gypsies of Hungary, 1971–2003). Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Budapest
- [79] Bottlik Zs. 2006 A magyarországi horvát kisebbség etnikai-földrajzi sajátosságai az elmúlt húsz évben (Ethnic-geographic characteristics of the Croatian minority in Hungary during the last two decades). In: Kókai S. (szerk. - Ed.) A Délvidék történeti földrajza, Nyíregyháza. pp.19–30.
- [80] Bottlik Zs. 2005 A szerb etnikai tér változása a mai Magyarországon (Changes of the Serbian ethnic area in Hungary). Kisebbségkutatás. XIV. 2. pp. 222–228.

2. Recens etnikai térfolyamatok vizsgálata a szomszédos országokban

Kutatási eredményeinket, a Kárpát-medence etnikai térszerkezetének recens változását a régió országainak legutóbbi (rendszerváltozás utáni) két népszámlálása alapján kíséreltük meg felvázolni. Kutatásunk elsősorban a népszámlálások nemzetiségi (nemzeti, etnikai hovatartozási) adataira támaszkodik, mert az érintett országok (Ausztriát kivéve) a legrészletesebb területi bontásban ezeket tették közzé. Ausztriában a népesség etnikai rétegződésére csupán — az osztrák statisztikákban fél évszázada hagyományosnak számító — „köznyelvi” (Umgangssprache) adatok révén lehet következtetni. A többi, volt szocialista országban az ilyen jellegű tájékozódást még a nagy történelmi múltra visszatekintő, kisebb publicitást élvező anyanyelvi adatok is segítik. A szórványhelyzetben élő, fokozatosan asszimilálódó nemzeti kisebbségek „tényleges” lélekszámának megragadása érdekében — Európában egyedülálló módon — Magyarországon szakértői javaslatra bevezették a „nemzetiségi kulturális értékekhez, hagyományokhoz való kötődést” és a „családi, baráti közösségben használt nyelvet” tudakoló kérdést is.

Az 1991 és 2001 körüli népszámlálások adatainak kiértékelésével, összehasonlításával kapcsolatban komoly problémát jelent a nemzetiségi kérdésekre adandó válaszok jellegének és a válaszadási lehetőségek számának eltérése. Az „elnemzetietlenedés” mértékének megítélésénél figyelembe kell vennünk, hogy erre a kérdésre a válaszadás Ukrajnában, Romániában, Ausztriában és 1990-ben Magyarországon is kötelező volt. Az 1991 körüli népszámlálások időpontjában a nemzetiségi kérdésre — Ausztriát kivéve — az adott országokban csupán egyetlen választ engedélyeztek. A legutóbbi népszámlálás időpontjában is hasonló volt a helyzet annyi eltéréssel, hogy Magyarországon ekkor már három nemzetiségi kötődés is megadható volt. Ez utóbbi lehetőség hazánkban természetesen a magát kisebbségi etnikai kötődéssel (is) rendelkezőnek nevező népesség lélekszámának tetemes mértékű növekedését eredményezte. A nemzetiségi összetétel kutatásánál fontos szempontnak számít, hogy milyen (állandó-, lakó-, jelenlevő stb.) népességre vonatkozólag teszik közzé. A legutóbbi népszámlálás esetében a régió országainak többsége e tekintetben a lakónépességet vette figyelembe. Az említett népszámlálás-technikai változások, problémák következtében egyes országokban a vizsgált nemzetiségi adatok összehasonlítása csak fenntartásokkal és nagy körültekintéssel lehetséges.

A vizsgált időszakban a Kárpát-medence hozzávetőleg 30 milliós népességén belül azok aránya, akik nem nyilatkoztak nemzetiségi hovatartozásukról, nem adtak értékelhető

választ erre a kérdésre, illetve ismeretlen etnikai kötődéssel rendelkeztek 1,2%-ról 2,8%-ra, lélekszáma 369 ezerről 828 ezerre nőtt. A „nemzetvesztés”, „elnemzetietlenedés” megnövekedésének hátterében elsősorban az áll, hogy Magyarország területén a 2001-es népszámlálás időpontjában a számlálóbiztosok fokozott mértékben hívták fel a lakosság figyelmét arra, hogy az etnikai, vallási kérdésekre történő válasz ezúttal már nem kötelező, és ennek eredményeként Magyarországon több mint 570 ezren (5,6%) nem vették a fáradságot, hogy nemzetiségükről nyilatkozzanak. Ezzel ellentétes folyamat, a nemzeti öntudat megerősödése volt megfigyelhető a délszláv háborúban érintett országok területén. Horvátországban az ún. „jugoszláv” etnikai kategória megszüntetése, az etnikai, vallási hovatartozás nyílt megvallásával kapcsolatos társadalmi elvárások miatt a nemzetiségi kötődéssel nem rendelkezők aránya tetemesen lecsökkent (az ország pannon, közép-európai részein 5,1%-ról 1,9%-ra). A szerb statisztika ugyan továbbra is felkínálta a „jugoszláv” etnikai identitás lehetőségét, de a közhangulat, a korábban „eljugoszlávosodott” népesség eredeti etnikai kötődésének megerősödése miatt az említett társadalmi réteg aránya a Vajdaságban 9,8%-ról 6,8%-ra csökkent. A nemzetiségi kötelékek lazulásának mértéke a részletes területi képet tekintve meglehetősen eltérő. Ez a folyamat különösen a régió vegyes etnikumú és leginkább urbanizált, a globalizáció által leginkább megérintett területein látványos (Magyarországon Budapesten és agglomerációjában, a vidéki nagyvárosokban, Baranya néhány vegyes etnikumú területén, a Vajdaságban az etnikailag legtarkább népesség-összetételű Szabadka, Zombor és Újvidék környékén. Erdély, Kárpátalja és az Őrvidék területén ugyanakkor szinte mindenki nyilatkozott nemzetiségi hovatartozásáról. Az „elnemzetlenedés” mértékének eltérései nagyfokú megegyezést mutatnak az „elvilágiasodásával”. A vallási (csakúgy mint a nemzeti) kötődés nélküliek aránya különösen magas Magyarországon (25,4%), Szlovákiában (15,9%), a Muravidéken (14,5%) és a Vajdaságban (7,7%). Ez az arány ugyanakkor az etnikai, vallási értékekhez kimagaslóan ragaszkodó erdélyiek és őrvidékiek esetében még az 1 % sem éri el.

A Kárpát-medence területén élő népesség száma 1991 és 2001 között — az általánossá vált természetes fogyás és a gazdasági illetve háborús okokra visszavezethető migrációs veszteség miatt — 30,2 millióról 29,4 millióra (2,4%-kal) csökkent. A természetes és mechanikus népmozgalmi okok eltérő mértékben befolyásolták a régió népesedését. Kárpátalján és Szlovákiában a népesség száma a vizsgált időszakban még 0,2%-kal ill. 2%-kal nőtt, annak eredményeként, hogy a természetes szaporodás e területeken viszonylag későn (csupán 1999-ben és 2001) fordult át természetes fogyásba. Az Őrvidék és a Vajdaság esetében is figyelemre méltó (2,5% ill. 0,9%-os) népességnövekedés azonban már a jelentős bevándorlási többletnek (pl. a Vajdaságba telepített harmadmilliónyi szerb menekültnek) volt köszönhető. Magyarország esetében a népességveszteség szerényebb értéke (-1,3%) a 2002-ben már -3,5%-os természetes fogyást némileg ellensúlyozó vándorlási nyereség számlájára írható. Erdélyben a cigányság magas természetes szaporodása, Horvátország pannon területén a boszniai horvát menekültek tömeges betelepítése ellenére 6,4%-kal ill. 6,1%-kal csökkent a népesség száma. A súlyos demográfiai veszteség hátterében Erdélynél főként az 1992 óta megfigyelt, szakadatlan természetes fogyás, a németek felének és a románok százazreinek kivándorlása, Pannon-Horvátországnál negyedmilliónyi szerb elmenekülése, a háborús veszteségek és az 1998 óta állandósult természetes fogyás áll.

Az elmondottakkal összefüggésben az egy milliónál népesebb etnikumok közül csupán a horvátok (5,3%), ukránok (3,7%) és szlovákok (2%) lélekszáma gyarapodott. A népesség közel 2/3-át jelentő magyarok, románok és szerbek viszont nem tudták 1991 környéki népességszámukat megőrizni (8,9%, 5,2% ill. 4%-os veszteség). A kisebb etnikumok (pl. németek, csehek, oroszok, bosnyákok) lélekszámát az 1991-2001 közötti periódusban főként az anyaországaik felé mutató, jelentős kivándorlásuk tizedelte meg. A 2001 körüli népszámlálások időpontjában a Kárpát-medence legjelentősebb etnikumainak a

magyarok (11,7 millió, 39,7%), románok (5,5 millió, 18,5%), szlovákok (4,7 millió, 16%), horvátok (2,8 millió, 9,6%), szerbek (1,5 millió, 5,1%), ukránok, ruszinok (1,1 millió, 3,8%) és cigányok (0,6 millió, 2%) számítottak. Az 1941-2001 közötti periódusra jellemző etnikai folyamatok legnagyobb nyerteseinek a cigányok, szlovákok, ukránok-ruszinok és (az elmúlt évtizedben megfigyelt veszteségeik ellenére) a románok számítanak. Ez idő alatt a Kárpát-medencében magukat németnek vallók száma csaknem ötödére, a magyaroké 4,2%-kal csökkent. Az elmúlt hat évtizedes időszakban a magyarok és németek össznépességen belüli együttes aránya — súlyos népmozgalmi veszteségeik miatt — 56,7%-ról 41%-ra zuhant.

A Kárpát-medence területén az elmúlt évtizedben az államalkotó (többségi) nemzetek együttes aránya 84% körül stabilizálódott, mely nagyfokú térbeli eltérések átlagaként értékelhető. A magyarországi magyarok arányának rendkívüli mértékű visszaesését (97,8%-ról 91,2%-ra) elsősorban a vajdasági szerbek és a horvátországi horvátok nagymértékű térnyerése ellensúlyozta. Az események háttérében főként az anyaországi magyarok nagyarányú elnemzetietlenedése, a szerb-horvát háború anyaországok felé irányuló (szerb és horvát) menekülthullámai álltak.

Míg 1941-ben a régió népességének negyede számított a nemzeti kisebbségek tagjának, addig egy évtizeddel ezelőtt már csak minden 7., napjainkban pedig legfeljebb minden 9. lakos tartozik közéjük. A (csaknem 2/3 részben magyar nemzetiségű) nemzeti kisebbségek aránya 1991-2001 között a Kárpát-medence nagy részén — a többnyire az anyaországokat célba vevő elvándorlás, a statisztikákban rögzített nemzetváltás és az előregedettségükkel összefüggő természetes fogyásuk miatt — csökkent. Kivételesen csupán két esetben nőtt a nemzeti kisebbségek %-os aránya — a népszámlálási statisztikákban a többes etnikai kötődés lehetővé tétele (Magyarország), illetve a nagyarányú bevándorlás miatt (Őrvidék-Ausztria). A vizsgált terület legnagyobb etnikumai közül a románoknak és a szlovákoknak csupán elenyésző része (1,3% ill. 2,2%) él kisebbségi sorban, míg az őshonos kárpátiai magyarságnak még mindig több mint ötöde lakik a magyar állam jelenlegi határain túl. Az anyaországgal nem rendelkező etnikai kisebbség, a cigányság (romák) aránya viszont alig csillapodó természetes szaporodásuk és növekvő nemzetiségi öntudatuk miatt — a népszámlálások önbevalláson alapuló adatai szerint 2001-ben — 2%-ra nőtt.